

19. Dil bilgiselleşme açısından Eski Türkçede “Teg” edatıyla oluşmuş edat öbeklerinin işlevleri

Neslihan KARACAN¹

APA: Karacan, N. (2022). Dil bilgiselleşme açısından Eski Türkçede “Teg” edatıyla oluşmuş edat öbeklerinin işlevleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (27), 284-293. DOI: 10.29000/rumelide.1106976.

Öz

Diller kendi evrim süreci içerisinde yeni sözcükler türetmek için doğduğunda türetme, ödünçleme, birleştirme, işlev değiştirme gibi farklı yöntemler kullanır. Bu yöntemlerden biri olan işlev değiştirme aşlında dil bilgiselleşme süreci ile de yakından ilgilidir. Türkçede dil bilgiselleşme yöntemi ile kazanılmış sözcük türlerinden biri de edatlardır. Edatlar istem bilgisinde, söz dizim içerisinde hem tamlayıcı hem de kendi öbek yapıları içerisinde yönetici olabilen sözcüklerdir. Edatların bu yöneticilik konumları, öbek içerisinde tamlayıcılarına karşı belirleyici ve sınırlayıcı olabilmesine imkân verir. Edatların tamlayıcıları ile oluşturduğu öbek yapıların eş kullanımlılıkları ve sıklık değerleri onların belirli tamlayıcılar ile öbek yapı oluşturmanın ötesinde tek bir sözcük konumuna evrilebilmesine yol açar. Eski Türkçede bahsedilen bu durum örnekleyen *teg* edatı tamlayıcıları ile çeşitli anlam ilgileri kurarak söz dizimde varlık gösterirler. *Teg* edatı Eski Türkçenin en sık kullanılan edatlarından biridir. Orhun Türkçesinden itibaren sözcük olarak ikincil edat, birincil edat ve oluşturduğu öbek yapıları ise sıfat, zarf ve bağlaç işlevleriyle görmek mümkündür. Oluşturduğu bazı edat öbeklerinden *antag*, *muntag*, *mutagın*, *antağın* ve *neteg* yapılarını dil bilgiselleşme evresinde farklı işlevlerde görmek mümkündür. Eski Türkçenin kaynaklarında sıkça kullanılan bu yapıların, eş zamanlı olarak birçok farklı işlevde görülmesi de çok işlevlilik açısından da oldukça önemlidir. Bu anlamda çalışmada *teg* edatının oluşturduğu öbek yapıların farklı işlevleri metinlerden tanıklarla ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Edat, dil bilgiselleşme, çok işlevlilik, *teg* edatı

Functions of prepositional phrases formed with the postposition “Teg” in Old Turkish in terms of grammaticalization

Abstract

When languages are born to derive new words in their evolution process, they use different methods such as derivation, borrowing, combining, transmutation. Transmutation, which is one of these methods, is actually closely related to the grammaticalization process. One of the word types acquired by the method of grammaticalization in Turkish is postpositions. Postpositions are words that can be both complement in syntax and governor in their own phrase structure. These governor positions of postpositions allow them to be determinative and limiting against their complements within the phrase. The co-occurrence and frequency values of the phrases formed by the postpositions with their complements cause them to evolve into a single word position beyond forming a phrase with certain complements. This situation, which is mentioned in Old Turkic, is present in the syntax by establishing various semantic relations with the exemplary postposition complements *teg*. The

¹ Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Türkçe ve Yabancı Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi (Antalya, Türkiye), karacan57@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1784-1132 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: .09.03.2022-kabul tarihi: 20.04.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1106976]

postposition *teg* is one of the most frequently used postpositions of Old Turkic. Starting from Orkhon Turkish, it is possible to see secondary postpositions, primary postpositions, and the phrases it forms with adjective, adverb and conjunction functions. It is possible to see the structures of *antag*, *muntag*, *mutag*, *antag* and *neteg*, which are some of the postposition phrases that he created, in different functions in the grammaticalization phase. It is also very important in terms of multifunctionality that these structures, which are frequently used in the sources of Old Turkic, are seen in many different functions simultaneously. In this sense, in this study, the different functions of the phrases formed by the postposition *teg* are discussed with witnesses from the texts.

Keywords: Postposition, grammaticalization, multifunctionality, postposition of *teg*

Giriş

Dilin evrim süreci içinde bir sözlük birimin, biçim birime dönüşmesi (Vardar, 2002: 72) olarak tanımlanabilen ve farklı dillerde görülen, Almanca *grammatikalisierung*, Fransızca *grammaticalisation*, İngilizce *grammaticalisation* ile adlandırılan, 'gramerleşme' terimi ile de anılan *dil bilgiselleşme*, modern dil bilim kitaplarında kimi zaman anlam bilimsel kimi zaman ise söz dizimsel değişim başlıkları altında anlatılan bir değişim sürecinin adıdır (Demirci, 2008: 131). Meillet, dil bilgiselleşmeyi "eskiden bağımsız bir sözcüğün dil bilgisel olarak bir karakter yüklenmesi" olarak tarif etmiştir (1912: 130-148; akt. Kerimoğlu, 2008: 132). Dil bilgiselleşme sadece sözcüksel birimlerin değişimi olmadığı gibi ister sözcüksel isterse dil bilgisel herhangi bir dil birimin çeşitli kullanım etkenlerine bağlı olarak anlamsal karmaşıklığını, pragmatik önemini, söz dizimsel bağımsızlığını, ses bilimsel özelliklerini kaybettiği evrimsel bir süreçtir (Heine ve Reh, 1984: 15; akt. Can, 2016: 31). Bu evrimsel süreçte sayısız anlamsal, söz dizimsel ve ses bilimsel süreç birbiriyle etkileşim hâlinindedir (Can, 2016: 31).

Demirci, adı geçen yazısında bazı sözcüklerin ekleşmedikleri halde dil bilgisel adlandırma yönüyle ad/işlev değiştirmelerinin (2008:133) de dil bilgiselleşme olarak adlandırılması gerektiğini vurgular.

Dil, sözcük oluşturmada farklı yöntemler uygular. Yeni bir sözcük ihtiyacı doğduğunda türetme, ödünçleme, birleştirme, işlev değiştirme vb. yollarına başvurabilir. Bu yeni sözcük oluşturma yöntemi, dil kullanıcılarının da ihtiyaç, tercih ve yeteneklerine de bağlı olarak gelişim gösterebilir. Bu yollardan biri de dil bilgiselleşme yöntemidir.

İdeal dil bilgiselleşme ölçeğine göre birim, sözcüksel bir yapıda başlamakta sırası ile dil bilgisel ve klitik yapıya dönüşmekte sonrasında dil bilgiselleşmektedir. Bu süreçte soldan sağa doğru birimin sözcüksel özellikleri azalırken, dil bilgisel özellikleri artmaktadır:

Sözcüksel birim > dil bilgisel birim > klitik > ek (Can, 2016: 36).

Dil bilgiselleşmenin farklı süreçleri içermesi, aşamalı ve çok yönlü olması dolayısıyla Can'a göre, dil bilgiselleşme farklı kaynak ve aşamalarda başlayıp sonlanabildiği, başlangıç ve bitiş noktaları her zaman belirlenemediği için bir dil birimin dil bilgiselleşip dil bilgiselleşmediğinden daha çok birimin süreç boyunca sahip olduğu dil bilgisellik derecesi önemlidir (Can, 2016: 38). Dil bilgiselleşme süreci eş zamanlı ve artzamanlı olarak takip edilebilir. Her iki durumda da bir sözcüğün bütünüyle dil bilgiselleşip önceki işlev ve anlamını tamamen terk ettiğini söylemek mümkün değildir. Yani bir sözcük temel işlev ve anlamını koruyarak yeni işlev ve anlamlar kazanabilir, ses bilimsel olarak değişimler geçirebilir ve/veya yeni biçiminin yanı sıra önceki durumunu koruyabilir. Türkçede edatların ve özellikle ikincil

edatların, Eski Türkçe döneminde ise birçok edatın dil bilgiselleşme evresinde olduğu düşünüldüğünde işlev ve anlam geçişlerinin sık olduğu görülmektedir. Bu işlev değişikliğinde dil bilgiselleşme önemli rol oynamaktadır. Edatların dil bilgisel yapılar olması çoğunlukla fiil, kimilerinin ise isim kökenli ya da zarf fiil yapısından dil bilgiselleşmiş birimler olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak edat öbeğinin anlamsal istemleri ve sınırlıkları doğrultusunda öbek yapılarının da eş kullanımlıkları sebebiyle dil bilgiselleşme eğilimi gösterdiği, başta zarf, bağlaç, sıfat ve edat olarak işlevsellik kazandığı örnekler rastlanmaktadır. Bu çalışmada *teg* edatının ve bu edatın kurduğu öbek yapılarının (tamlayıcı+teg birleşmeleri) bahsedilen işlev değişimleri dil bilgiselleşme kavramı üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Edat ve edat öbekleri

1.1. Edat

Lewis, postposition terimi ile karşıladığı edatları *primary postpositions* ve *secondary postpositions* ya da *postpositional expressions* terimleri ile iki sınıfta inceler. Birinci grup yani birincil edatlar olarak Türkçeye aktarılabilen edatların tamlayıcılarına durum atayabilen ve onları yöneten edatlar; ikincil edatlar ise yönelme, bulunma ya da ayrılma gibi ismin durumlarını yüklenebilen ve yönetici sözcüklerine izafet ile bağlı olan isimlerdir (Lewis, 2000: 85). Bunların yanında ikincil edatlara eklenebilecek diğer özellikler ise tamlayıcı ile arasına başka bir sözcük/sözcüklerin girebilmesi, derecelendirilebilmesi sayılabilir.

Göksel- Kerslake de edatları aynı temel anlayış ile iki gruba ayırır: birincil edatlar için *bare postpositions* ve ikincil edatlar için *possessive-marked postpositions* terimlerini tercih etmişlerdir (Göksel ve Kerslake, 2005: 214). Can, Türkçede edatları *birincil edat* kavram alanına karşılık “edat” terimi ile karşılar. İkincil edatlar için aynı yani “ikincil edat” terimini tercih eder ve iki temelde inceler.

Türkçenin dil bilgiselleşme açısından çok canlı olduğu Eski Türkçe dönemi metinlerinde birçok dil bilgiselleşme örneğine rastlanır. Bu dönemde dil bilgisel birimler olarak edatlar da bu niteliği taşırlar.² Henüz Orhun Türkçesi döneminde, dil bilgiselleşme sürecini tamamlamış ya da dil bilgiselleşme oranı yüksek edatların varlığından bahsedebilmenin yanı sıra dil bilgiselleşme sürecinin aynı dönemde henüz başladığı görülen edatlar da vardır.

Türkçede edat veya bağlaç türeten herhangi bir biçim birimin olmaması, başka bir deyişle dil bilgisel birimlerin fiil ya da isim köklerinden türemesi zaten bu dil bilgiselleşme sürecini de zorunlu kılmaktadır. Ancak çalışmanın konusu Eski Türkçe döneminde dikkat çeken farklı bir dil bilgiselleşme örneğidir. Edatların söz diziminde fiil, isim, ya da sıfatların bağımlı birimleri yani tamlayıcıları olarak yapı kazandıkları bilinen bir durumdur. Bunun yanı sıra edatlar kendi öbek yapıları içerisinde de yönetici konumundadır; başka bir deyişle tamlayıcıları ile bağımsallık ilişkisi kurarlar ve yönetici olarak söz dizimsel, biçim bilgisel, anlamsal açıdan da sınırlayıcı ve belirleyicidir. Ancak bazı edatlar tamlayıcı olarak seçtikleri bazı sözcüklerle görece çok daha sık öbek yapı kurarlar.³ Bu da zamanla edatın belirli tamlayıcılar ile kullanım sıklığının artmasına, Can tarafından ifade edildiği şekliyle dil bilgiselleşmede önemli bir yeri olan *otomatikleşme*⁴ eğiliminin artmasına neden olur. En azından Eski Türkçeye ait incelemelerin metin temelli yapılabilmesinden ve eldeki malzemelerin de sınırlı olmasından dolayı sıklıkla benzer öbek yapılar rastlanır.

² Edatların dil bilgiselleşme süreçleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Can 2016.

³ Bu durum bazı araştırmacılar tarafından eşdizimlik ya da sıklık (frequency) terimleri ile de tartışılmaktadır.

⁴ Otomatikleşme ve dil bilgiselleşmedeki etkileri için bkz: Can, 2021.

Bir edat öbeği yapısal olarak bağımsallık ilkesiyle bir yönetici sözcük ve bir tamlayıcıdan oluşsa da (*tamlayıcı+edat*) öbek yapı zamanla söz dizimsel, işlevsel ve anlamsal olarak yapı değiştirebilmektedir. Genellikle bir sözcük türünün işlev ve anlam değiştirerek başka bir sözlüksel birim olarak var olabilmesi Türkçe için sık rastlanan bir durum iken, bir sözcüğün dil bilgiselleşerek önce başka bir sözcüğün işlev ve yapısını kazanması, ardından tamlayıcısı ile öbek yapı oluşturup yine dil bilgiselleşme evresine girerek başkaca veya aynı sözcük türünde işlev kazanabilmesi çok sık rastlanan bir durum değildir. Bu bakımdan edat öbeklerinin dil bilgiselleşerek dilde yeni sözcük oluşturulması araştırmanın konusu olmuştur. Aşağıda Eski Uygur Türkçesi metinlerinde görülen *teg* edatı ile kurulmuş öbek yapıların dil bilgiselleşme seviyeleri ile edat, sıfat, bağlaç ve zarf işlevleri incelenmiştir.

3. *teg* Edatı

teg edatı Eski Türkçenin en çok rastlanan edatlarından biridir. Orhun Türkçesinden itibaren sözcük olarak ikincil edat, birincil edat ve oluşturduğu öbek yapıları ise sıfat, zarf ve bağlaç işlevleriyle görmek mümkündür. Kurduğu bu öbek yapı değişimlerine göre de farklı anlamlar verdiği görülür.

teg edatı öbek yapı oluşturduğu istem çerçevelerinde söz dizimsel olarak isimlerin ve zamirlerin yalın durumlarını yönetir.⁵ Özellikle Orhun Türkçesi döneminde edat işlevi ile ön plana çıkmaktadır. Ancak Uygur Türkçesi döneminde biçimsel açıdan, az da olsa rastlanan bazı sıra dışı örnekler de vardır: bulunma, belirtme durumu ve ilgi biçim birimi almış isimler gibi. Dîvânu Lugâti't-Türk'te *tek* biçimiyle madde başı olarak yer alır. Kâşgarlı “benzetme kelimesi” anlamıyla karşılamış ve “*ol andag teg: o, onculayn, ona benzer.*” örneği ile açıklamıştır (DLT III, 155).

Ayrıca *teg* edatının oluşturduğu öbeklerden biri olan ve Uygur Türkçesi döneminden itibaren izlenebilen *neteg* yapısı da soru zarfı olarak sıkça rastlanan yapılardandır: “*ölügi terigi neteg ol bar mu idi bilteçi*” (*ölüsü dirisi nasıldır var mıydı bilen?*) AY 635/12. Türkçenin farklı dönemlerinde, Harezmi ve Çağatay Türkçesi gibi, başkaca kalıplaşmış yapılara da rastlanır. Soru zamirleri *kay* ve *ne* ile işaret adları *bu*, *şu*, *o* ve çekimli hallerinden sonra birleşerek hâl ve nitelik zarfları oluşturur: *netik, netek, nitak, kaydag, mundak, şundak, andak* (Deny, 2012: 542).

Dil bilgiselleşme sürecinde işlev ve anlam değişiminin yanında sıkça göze çarpan durumlardan biri de sesçil değişimlerdir. Edat öbekleri diğer işlevlerini kazandığı evrelerde çoğunlukla öbek yapıdaki iki sözcük (*tamlayıcı+edat*) birleşik yazılmış ve zamanla bahsedilen sesçil değişimlere uğramıştır.

3.1. *muntagın*

Bağlacın kaynağı “*munu teg*” edat öbeğidir. *teg* edatının “gibi, benzer” anlam ilgileriyle “*munu teg*” öbeğinde “bunun gibi, buna benzer” anlamıyla ve birincil edat işleviyle görmek mümkündür. Edat öbeğinin, 1 (a)’da bir ismin yönetimi altındayken BENZERLİK rolüyle; fiilin yönetimi altında olduğu örnek 1 (b)’de ise DURUM anlamsal rolüyle sonuç olarak her iki cümlede de edat işlevi ile yer aldığı görülmektedir.

1 (a) “körmeyin erti *munu teg* ulug açig emgekig tip tidi” (“Bunun gibi büyük acı, eziyeti görmeyeyim.” diye, dedi.) AY 626/7-8.

1 (b) “yıglamazun *munu teg* elig begniñ ögüki oğlu tegin mahasatve bulmağılar erser” (Böyle ağlamasın; hükümdarın gözbebeği oğlu prens Mahasattva(yı) şimdiye kadar arayıp bulamadılar ise de..) AY 638/2-4

⁵ “teñri(T-isim) teg(edat) teñride bolmıştürk bilge kağan...” (Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan...) KT G 1, BK K 1.

3.1.1. Bağlaç işlevi üzerine

Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde rastlanmaya başlanan *mundagın* bağlacı “*böylece*” anlamıyla, başında bulunduğu cümleyi ‘sonuçlama’ ifadesiyle önceki cümle(ler)ye bağlamaktadır (Karahana, 2015: 198). Bu işlevi ile bağlaç cümle başlarında kendine yer bulmaktadır. Anlamsal açıdan kurduğu ilgi ve konumu sabittir. Bu bakımdan dil bilgiselleşme düzeyi yüksektir. Ancak kullanım sıklığı zayıftır.

“Bahşının öz tözi çintaani tag arür işin tüpükdürüp beş türklüglarka tükallig bolsar yme ikisiz uğušta yintem bir tatıglıg(ıg) kıladaçı tolu tgirmi taluyka öge yükürnür men.. **mudagın** bahşı başın üç erdiniler bintsun burhan t(a)kini nayvasikilar turkaru meniñ töpümte olururl(ar) tep, tetseler yalvarıp adıştit kolgu ol” (Bahşı ödgisi 24) (İşini tamamlayıp beş güçlülere tamamen ulaşsa da, iki olmayan dhatuda her zaman bir tad sağlayan Guru’nun kendi esası Cintamani gibidir, dolu değirmi okyanusu överek saygıda bulunurum.. **böylece** Guru “başta olan Triratna, Devata Buda, Dakini, Naivasikalar, her zaman benim tepemde olurlar” der. Öğrenciler, yalvarıp övgü diler.) (Karahana 2015, s.198).

3.1.2. Edat işlevi üzerine

Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde edat öbeğini dil bilgiselleşmiş biçimi *muntag* yapısını edat işlevi ile de görmek mümkündür. *Altun Yaruk*’tan alınan aşağıdaki örnekte dil bilgiselleşmenin önemli bir örneğine rastlanmaktadır. “*munı+ teg*” edat öbeğinin *zamir + edat* yapısının dil bilgiselleşmesi sonucu artık “*munı*” zamiri tamlayıcı olarak işlevini kaybetmiş yeni yapıda işlevsizleşmiştir. Bu bakımdan “*muntag*” sözcüğü edat öbeği olarak değil edat olarak işlevselleşmekte ve bir tamlayıcıya ihtiyaç duymaktadır. Bu noktadan sonra yeniden öbek oluşturması gereken durumlarda yeni bir işaret zamirini tamlayıcı olarak atamaktadır. Yeni biçiminde “*bu munı+teg*” biçimi ortaya çıkmaktadır. Edat “*munı teg*” yapısında olduğu gibi “*bu muntag*” yapısında da yine aşağıda isimlerin yönetiminde olduğu istem çerçevelerinde BENZERLİK rolü yüklemektedir.

“*Bu mundag kişiler bolur idi kız/ bu kız kızlıkı kıldı kız atı kız*” (Bu gibi insanlar çok nadir olur; nadirliğinden dolayıdır ki, nadire kız adı verilmiştir.) KB 564.

“*bu muntag yarlıg yarlıkadıñız erki tip ötündi*” (Bunun gibi hükmü buyurdunuz mu acaba?” diye buyurdu.) AY 382/16-17

“*Saknuk kerek din şeriat bilir/ bu mundag kişidin bütünlük kelir*” (Takva sahibi, din ve şeriatı tanıyan bir insan olmalıdır; böyle insandan doğruluk gelir.) KB 2844.

“*Bu mundag idimni kalı sevmeyin/ tilep bulguka öz kalı ivmeyin*” (Böyle rabbimi nasıl sevmem; onu arayıp bulmak için, nasıl çırpınıp durmam.) KB 4788.

“*bu muntag savlarag işidip ötrü..*” (Bu gibi sözleri işittikten sonra) Maitr. 8/47-48.

3.1.3. Zarf işlevi üzerine

“*mundag*” yapısının çok işlevli olduğunun örneklerinden biri de zarf işlevi ile görülmesidir. Karahanlı Türkçesi döneminde, Türkiye Türkçesinde “bu gibi, bunun gibi, böyle, şöyle” anlamları ile ifade edilebilecek yapı, fiillerin gerçekleşme tarzı hakkında bilgi veren DURUM rolleri ile karşımıza çıkmaktadır:

“*Üküş tıñlagu söz birer sözlegü/ maña mundag aydı biliglig bügü*” (Çok dinlemeli, fakat sözü birer birer söylemeli, bilgili hakîm bana böyle dedi.) KB 1014.

“*Aña mundag aydı sınamış kişi/ sınamış kişiler sözi söz başı*” (Bana tecrübeli insan böyle dedi; tecrübeli insanların sözü sözlerin başıdır.) KB 2394.

“*Kişilik kıl ay er kişi bol ulug, kişi mundag urdı kişilik yolug*” (Ey mert insan, insan ol ve bu vasfınla yüksek; insan insanlık yolunu böyle tarif etti.) KB 5788.

“*Biligliq bilig berdi mundag ayur/ beg edgü köni bolsa bodnu bayur*” (Bilgili insan bilgi verir ve şöyle der: Bey iyi ve doğru olursa, halk zenginleşir.) KB 5084.

“*Kişi ash mundag kılur edgülik/ ot atı ajunda kahr menjülük*” (Asıl insan böyle iyilik yapar ve onun adı dünyada ebedî kahr.) KB 5808.

Dîvânu Lugâtî-türk'te madde başı olarak yer almaz ancak verilen iki örnekte zarf işlevi ile görülür:

“*Uş mundag kıl*” (İşte böyle yap.) DLT I/36-19.

“*Sawda mundag kelir*” (Atalar sözünde böyle gelir.) DLT-III / 154-14.

3.1.4. Sıfat işlevi üzerine

Sözcüğün ismi nitelediği durumlarda sıfat işlevi ile görmek de mümkündür. *Kutadgu Bilig*'den alınan aşağıdaki örnekte *mundag* “böyle” anlamı ile *kulug* sözcüğünü nitelemektedir:

“*Kayu beg bulur erse mundag kulug/ bayattın ata ol arıgar ked ulug*” (Hangi bey, böyle bir kulu bulursa, bu ona Tanrının büyük bir ihsanıdır.) KB 1884.

3.2. antag

antag, *andag* ya da *andak* yapısı, “ol” ve “teg” sözcüklerinden oluşmuş *ol teg > an teg > antag* öbeğinin dil bilgiselleşmiş yapısı olduğu açıktır (Clauson, 1972: 177; Sarı, 2010: 605). Tekin, eski bir **am teg* söz öbeğinden geldiğini ve *-nI* belirtme biçim birimini almış *a* zamirinin *teg* edatına bağlandığını, vurgusuz kalan belirtme biçim birimin ünlüsünün düşmesiyle birleşip oluşmuş yeni bir sözcük olduğunu kabul eder (2016: 140-141). Eski Türkçede “öyle, öylece” anlamları ile zarf, sıfat ve yine edat işlevleri ile görülebilmektedir.

3.2.1. Zarf işlevi üzerine

“*antag*” yapısının “öyle, böyle, böylece, bunun gibi, bunca, o kadar, o şekilde; derhal” (Bayat ve Aliyeva Çınar, 2020: 28) anlamları ve sıfatları niteleyen bir sözcük olarak zarf işlevi ile Orhun Türkçesinden itibaren dil bilgiselleşme evresinde olduğu görülmektedir.

“*Bunca bodun kelipen sıgtamış yoglamış antag külüg kagan ermiş.*” (Bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş. Öyle ünlü kağan imiş.) KT D 4, BK D 5.

Uygur ve Karahanlı Türkçesi döneminde de *antag* yapısının zarf işleviyle kullanımına rastlamak mümkündür:

“*evdin barktın önmiş toynlar antag körksüz kılınçlıg erseler...*” (Eviden barktan çıkmış olan rahipler böyle çirkin amelli olurlarsa...) Maitr. 58/10-11.

“*Udıgımag odguru, yatıgıg turguru yoriyur men. Antag küçlüg men*” (Uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırıyorum. Öyle güçlüyüm.) IB 20.

“*tabışkan terisi ünüşüpen yügürü barmış antag tir.*” (Tavşan, derisi soyulmuş olarak koşup gitmiş (fal) böyle diyor.) IB 44.

“*Ol andag tirildi tükedi ajun/ takı kaldı artıp ay kıkı tüzün*” (O öyle yaşadı, hayatı sona erdi; ondan dünya ve bir de bunlar kaldı, ey temiz kalpli insan.) KB 6329.

“*negü teg kılınsa sanga koldaşing/ sen andag kılınçlı sevinsü işing*” (Arkadaşın sana nasıl muamele ederse, sen de ona öyle muamele et, sevinsin.) KB 4192.

3.2.2. Sıfat işlevi üzerine

Sıfat işlevi ile de görülen *antag* yapısı hem Uygur hem Karahanlı Türkçesi dönemlerinde görülür. Ancak Orhun Türkçesi döneminde böyle bir işlevine rastlanılmamaktadır.

“*alp er biziñe tegmiş erti antag ödke ökünüp köl teginiñ az erin ertürü ıdtımız*” (Kahraman askerler bize saldırmıştı. Böyle bir zamana hayıflanıp Köl Tegini az (sayıda) askerle gönderdik.) ???

“*antag ogrı boltı ol ok tnlıglarınñ isig kanların içtim*” (Öyle zaman oldu ki bizzat bu yaratıkların sıcak kanlarını içtim.) Maitr. 33/53-55.

“*tükel bilge maytrı burkanğ körüp antag sakınç sakınurlar*” (Mükemmel hikmetli Maytrı Burkanı görüp şöyle düşünürler.) Maitr. 70/44-45.

“*Emdi udhın udhundı/ Kidin telim ökündi/ El bulğalı igendi/ Andağ erig kim tutar*” Şimdi uykusundan uyandı, sonra çok pişman oldu, barış olacağı zaman çekindi; öyle bir eri kim yener?) DLT I-200/20.

“*Tıgraklanıp seçirtti/ Erin atın yügürtti/ Bizni kamuğ anğıttı/ Andağ süge kim yeter*” (Yiğitlenip seçirtti, askerini, atını koşturdu, bütün bizi şaşırtdı, böyle askere kim dayanır?) DLT II-274/27.

3.2.3. Edat işlevi üzerine

antag, *muntag* yapısında da olduğu gibi edat öbeğinin dil bilgiselleşmesi ve yapısındaki tamlayıcının işlevsizleşmesi yoluyla, anlamsal istemini de tamamlayabilmek ve söz dizimsel çerçevesini oluşturmak için bir tamlayıcı ister. “*ol antag*” yapılarında bu biçimde edat işlevi ile görülmektedir. *Maytrısimi*’ten alınan ve ismin yönetimi altında olan öbekte edatın BENZERLİK rolünü; *Altun Yaruk*’tan alınan örnekte ise bir sıfatın tamlayıcısı olduğu durumda ise tamlayıcısına ÖLÇÜ rolünü yüklediği görülmektedir.

“*kamağ yırtünçüde ol antag kişi yalañuk yok kim munuñ bilge biligiñe meñezetgülig bolsar*” (Bütün dünyada, bilgisi ile mukayese edilebilecek böyle bir kimse yoktur.) Maitr. 38/11-14.

“*ol antag osuğlug çoğlug yalñnıg küçlüg küsünlüg eliğ hannuñ uluğ hatmınıta tuğmuş..*” (Onun gibi haşmetli, güçlü, kuvvetli, hükümdarın büyük hanımından doğmuş..) AY 607/78-80.

3.2.4. antağın

muntağın ile aynı yapı ile oluşmuştur. Kullanım sıklığı çok zayıf olan yapının Orhun Türkçesi döneminden itibaren cümle başı bağlaç olarak kullanımı görülmektedir.

3.3.1. Bağlaç işlevi üzerine

Edat öbeğinin zarf olarak dil bilgiselleşme evresinin başladığı, iyelik eki alarak zarf işlevinden sıyrılıp cümle başı bağlacı olarak cümleler arasında ilişki kurmaya başladığını aşağıdaki örnekte görmek mümkündür:

“*bir todsar açsık ömez sen antağın için igidmiş kağanın sawın almatın yer sayu bardıg.*” (Bir doysan açlığı düşünmezsin öyle olduğun için seni beslemiş kağanının sözlerini (dikkate) almadan her yere gittin). KT G 8, BK K 6.

Yalnız burada edat öbeğinin bağlaç işlevi görmesinde tek etken öbeğin dil bilgiselleşmesi değildir. “öyle olduğun için” anlamını ifade eden yapının tamamı “*antağın için*” yapısı ile sağlanmıştır. *antağın* yapısının adlaşması, ardından başka bir edatın (üçün) yönetimine girmesi ile yeni bir edat öbeğinin oluşmasına ve bu yeni yapının da bağlaç işlevi kazanmasına etki etmiştir.

3.4. *neteg/ netek*

teg edatının öbek yapı oluşturduğu bir diğer birim ise *neteg* yapısıdır. “nasıl, niçin, nice, ne gibi, nitekim, hangi” anlamları ile karşılanabilen sözcüğün “*ne teg*” biçiminde edat öbeği kullanımına rastlanmaz. Ancak sözcüğün “*ne*” ve “*teg*” sözcüklerinin bir araya gelerek oluşturduğu yeni bir sözcük olduğu açıktır (Clauson, 1972: 776; Tekin, 2016: 94). Eraslan, “*ne teg*” yapısını Uygurca döneminde edat grupları şeklinde oluşmuş soru zarfları içerisinde değerlendirmiştir (2012: 239). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te madde başı olarak yer alan *netek* için Kaşgârlı “*soru edatıdır, nice, nasıl demektir.*” Açıklamasını yapar ve “*netek sen? (nasılsın?)*” örneğini verir (DLT I/ 392-9). Zarf işlevi ile görülür.

3.4.1. Zarf işlevi üzerine

“*Kerekü içi ne teg ol? Tügünüki ne tek ol? Közünüki ne teg?Körüglüg ol. Egni ne teg? edgü ol. Bağışı ne teg?*” (Çadırın içi nasıl? Bacası nasıl? Penceresi nasıl? Manzaralı. Çatısı nasıl? İyidir. İpleri nasıl?) IB 18.

“*Ne teg kalmış işlerin iyin kezikçe tözü tükedi.*” (İşlerini ne şekilde kıldığını sırasınca tamamen arz etti.) AY 624/22-23.

“*etiglig taglar hamı sumeru tag alkuka neteg asıg tusu kılır erser..*” (süslü dağlar hanı Sumeru dağı her şeye nasıl fayda sağlarsa..) AY 206/8-9.

“*inçe bolzun tengrim neteg yarlıkasar siz antag ok kılı tegineyin*” (Böyle olsun, tanrım! Siz nasıl buyurursanız ben de ona göre saygı ile amel ederim.) Maitr. 81/18-19.

“*Neteg tutsa begler kör öñdi törü/ bodun boldı andag ol öñdi körü*” (Beyler örf ve kanuna nasıl riâyet ederlerse, halk da aynı şekilde örf ve kanuna itaat eder.) KB 2111.

“*Yaraglıq vezir kolsa andag kerek, sü başçı tiler erse mundag kerek*” (Ehliyetli bir vezir istersen, öyle olmalı; ehliyetli bir kumandan dilerse, böyle olmalıdır.) KB 2415.

“*Beg yorığı netek*” (Beyin gidişi, huyu nasıldır?) DLT I 378/5.

Uygur Türkçesi döneminde görülen ve Erdal’ın araç durumunu almış şekli olarak açıkladığı sözcük yine “nasıl?” anlamında zarf işlevi ile kullanılmaktadır (Erdal, 2004: 213). Uygur Türkçesi döneminde sadece Budist çevreye ait metinlerde 65 kez kullanımına rastlanmaktadır (Çetin, 2008: 300).

“*..üze bodi tegme tuyunmak köñülüğ netegin bulurlar netegin bütürürler tep..*” (.. bodhi denilen aydınlanma gönlünü nasıl bulurlar, nasıl inanırlar? diye..) AY 119/5-6.

“*netegin teğrim alku bodisatavlar bodi tigme köni yorıkta yorıyurlar*” (Nasıl tanrım bütün bodhisattvalar bodhi denilen doğru uygulamada değişiyorlar?) AY 373/2-3.

Sonuç

Dilde sözcük türetme yöntemlerinden biri de dil bilgiselleşme yöntemidir. Dil bilgiselleşme dilde bazen işlev değişimi ile de sağlanır. Edatların anlamsal ve söz dizimsel işlevleri çerçevesinde kurduğu öbek yapılar eş kullanımlılık ve bu kullanımlılığın sıklığı ile dil bilgiselleşmeye etki edebilir. Bu örneklerden biri de Eski Türkçede *teg* edatının kurduğu yapılarda görülmektedir. Eski Türkçede *antag*, *muntag*, *antağın*, *muntagın*, *netek* yapılarında görülen edat öbeklerinin; *teg* edatının *ol*, *bu*, *ne* tamlayıcıları ile eş kullanımlılığın ve bu eş kullanımlılığın sıklık göstermesi yoluyla dil bilgiselleşme eğilimi göstermesinden kaynaklanmaktadır.

Çalışmada *muntagın* yapısının bağlaç, edat, zarf ve sıfat işlevleriyle; *antag* yapısının zarf, sıfat ve edat işlevleriyle; *antağın* yapısının bağlaç ve son olarak *neteg* yapısının ise zarf işlevi ile dil bilgiselleşme gösterdiği tespit edilmiştir. Burada en çok dikkati çeken konulardan biri de dil bilgisel bir kategori

içerisinde yer alan, isim ya da fiil soylu sözcüklerden türeyen, dil bilgiselleşme sürecinden geçerek yeni bir sözcük olarak var olan, söz dizimsel, anlamsal olarak istem çerçeveleri ortaya koyan edatların yeni işlevleri arasında “edat” işlevlerinin de olmasıdır. Bir edat öbeğinin dil bilgiselleşmesinde bağlaç, zarf, sıfat işlevlerinden daha çok anlam kazanmıştır. Bu durum edat öbeğindeki tamlayıcının tamamen işlevsizleşmesi ve “antag” yapısında olduğu gibi bünyesinde bulundurduğu zamiri tamamen etkisiz hale getirip tek bir sözcük olarak edat işlevi kazanmasındadır. Bu haliyle *antag* yapısı edat işlevinde “ol *antag*” öbeğinde olduğu gibi “yeni bir tamlayıcı ile görülmektedir.

Bulgulardan bir diğeri de *teg* edatının kullanım sıklığının yüksekliği edat öbekleriyle oluşturduğu yapıların da kullanım sıklığının artmasına neden olmuş ve tamlayıcıları ile kalıplaşmalarını, böylece dilde yeni sözcük türetimi sağladığı görülmüştür.

Kısaltmalar:

akt.: aktaran
 AY: Altun Yaruk Sudur
 BK: Bilge Kağan
 bkz.: bakınız
 DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk
 IB: Irk Bitig
 KB: Kutadgu Bilig
 KT: Kül Tigin
 Maitr.: Maytrısimit

Kaynakça

- Arat, R. R. (1947). Kutadgu Bilig I-Metin. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Arat, R. R. (1979). Kutadgu Bilig III- İndeks. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Atalay, B. (1985). Divanü Lûgat-it-Türk Dizini. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985). Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi- I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985). Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi- II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985). Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi- III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2017). Orhun Yazıtları. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Bayat, F. & Çınar M. A. (2020). *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Can, M. (2016). Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Can, M. (2021). Dilbilgiselleşme ve Bağlaç Yapısından Edat Yapısına Dilbilgiselleşme Süreci, İçinde: Hacettepe Türkoloji 50. Yıl Armağanı, Ed. Nurtaç Ergün Atbaşı, Koray Üstün, Ankara: Nobel Yay.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Çetin, E. (2008). On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Demirci, K. (2002). “Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme”, *Bilig*, S. 45 Bahar, 131-146.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (Çev.: Ali Ulvi Elöve:1941, Ahmet Benzer: 2012), İstanbul: Kocabalı Yayınları.
- DLT I: Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi- I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Adres
 RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
 Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
 Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address
 RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
 Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
 Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,
phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

- DLT II: Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi- II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DLT III: Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi- III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M.(2004). *A Grammar Of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Göksel, A. & Kerslake C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. Londra: Routledge.
- Heine, B. & Reh M. (1984). *Grammaticalisation And Reanalysis İn African Languages*, Hamburg: Buske.
- Karahan, A. (2015). *Eski Uygurcada Bağlaçlar*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kaya C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lewis, G. (2000). *Turkish Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Meillet, A. (1912). "L'evolution Des Formes Grammaticales", *Scienta (Rivista Di Scienza)* 12, No. 26, Reprinted İn Meillet 1958: 130-148.
- Sarı, M. (2010). "Karışık Dilli Eserlerde Kelime>Enklitik>Ek Sürecinde Bir Biçim Birimi: -davuk / -dayuk", *Turkish Studies*, 5/1, 594-615.
- Tekin Ş. (2019). *Uygurca Metinler II- Maytrısimit*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin T. (2013). *Irk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhun Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.